

Det sardoniske smil

Det presise opphavet til uttrykket sardonisk er gåtefullt, men kan knyttes til fascinerende fortellinger om blant annet barbariske barnedrap, lumske giftplanter og en mytisk kjempe av bronse.

Lasse Pihlstrøm

lasse.pihlstrom@rikshospitalet.no
Nevrologisk avdeling
Oslo universitetssykehus, Rikshospitalet

Varianter av ordet sardonisk forekommer både i dagligtale og i medisinsk fagterminologi, og begrepet kan spores tilbake til den greske antikken.

I Homers epos *Odysseen* kan vi lese om helten Odyssevs og hans strabasiøse reise fra krigen mot Troja hjem til øya Itaka (1). Hjemreisen byr på en rekke krevende prøvelser, og mens Odyssevs oppholdes i årevis vet ingen på Itaka sikkert om herskeren deres er i live. En skare av frekke friere slår seg til i Odyssevs' borg, snylter på rikdommen hans og forsøker å vinne hans vakre kone, Penelopeia. Da Odyssevs omsider når hjem, er han til å begynne med forkledd som en gammel tigger. Friene vet ennå ikke hvem de har å gjøre med, og de håner og latterliggjør den gamle mens de fråtser i kjøtt fra Odyssevs' beste dyr. En av frierne, Ktesippos, har kommet med en spydighet:

Så han talte og tok med sin hånd en fot av en okse fra en kurv og slynget den ut. Da bøyde Odyssevs rolig sitt hode til siden, og bare et tirrende hånsmil røpet hans harm, da den kastede fot fløy like i veggen. (1) (s. 304, 20. sang 298–301)

Denne passasjen har vært trukket frem som illustrerende – både for Odyssevs' personlighet og for sentrale spenninger i eposet knyttet til mellommenneskelige styrkeforhold, vold og selvbeherskelse. Odyssevs' hånsmil beskrives i den greske originalteksten med adjektivet *σαρδανιον* (sardanian) (2).

Odysseen, sannsynligvis nedtegnet på 700-tallet f.Kr., representerer med dette den eldste kilden til bruken av dette uttrykket (3). Ordet brukes også av Platon for å betegne en hånlatter rettet mot Sokrates i verket *Staten* (4) (s. 41, 337a).

I dag lever begrepet videre i mange europeiske språk. Det engelske «sardonic» klinger kanskje mest kjent, men sardonisk

er også et fremmedord i norsk, først og fremst brukt om smil eller latter. Norsk riksmålsordbok opererer med betydningene krampaktig, tvungen, hånlig eller ondskapsfull (5), men ordet brukes også synonymt med andre beslektede begreper, som bitter eller spydig (6).

Risus sardonicus

Samtidig som man kan snakke om å smile sardonisk i dagligtalen, har den latinske varianten av uttrykket, risus sardonius, en plass i medisinsk terminologi. Her betegner begrepet et smilliknende uttrykk, forårsaket av krampes i ansiktsmuskulaturen (7).

Dette symptomet kan ses som et ledd i en rekke ulike nevrologiske tilstander, særlig som et klassisk symptom ved tetanus (stivkrampe).

Tetanus, som nå er svært sjelden i vår del av verden, skyldes kontaminasjon av sår med bakterien *Clostridium tetani* (8). Denne bakterien skiller ut et toksin som transporteres retrograd langs nervefibre til sentralnervesystemet, hvor det blokkerer utskillingen av gammaaminosmørsyre (GABA) fra hemmende nevroner. Dette leder til muskulære spasmer i ansiktet, typisk i form av trismus (kjevesperre) og risus sardonius. Ved generalisert tetanus progredierer symptomene til å omfatte nakke, truncus og ekstremiteter, og tilstanden kan være livstruende.

Man kan også se risus sardonius ved ulike tilstander som gir dystoni i ansiktsmuskulaturen. Et fiksert pseudosmil regnes som et karakteristisk tegn ved Wilsons sykdom. Dette er en autosomal recessiv tilstand som medfører kobberavleiringer i ulike vev (9). I et materiale på 119 pasienter med nevrologiske manifestasjoner av Wilsons sykdom hadde 72 % risus sardonius. Andre tilstander der risus sardonius er beskrevet som uttrykk for dystoni, inkluderer rapid-onset dystonia-parkinsonism (10), multipel systematrofi (MSA) (11) og hjerneblødning lokalisert til thalamus (12).

Giftplanter

Hva har så den djerve helten Odyssevs til felles med den uheldige nevrologiske pasienten, siden begges smil kan beskrives som sardonisk? Har dette ordet en kjent opprinnelig betydning som kan kaste lys

over sammenhengen mellom ulike varianter av begrepet? Det viser seg at dette spørsmålet åpner opp for et mangfold av mulige forklaringer med bakgrunn i antikke myter, skikker og forestillinger (fig 1).

Den italienske religionshistorikeren Sergio Ribichini har systematisk søkt etter røttene til risus sardonius i en bok om uttrykkets etymologi (3). I antikke tekster forekommer begrepet som en naturlig og selvfølgelig del av flytende språk, uten videre forklaring. Forsøk på å gjøre rede for ordets betydning og opprinnelse dukker først opp i middelaldersk litteratur. Den vanligste oppfatningen er at ordet sardonius har å gjøre med øya Sardinia i Middelhavet.

Flere kilder fra 200-tallet f.Kr. og fremover beskriver en giftig plante som vokser på Sardinia (3). Den skulle av utseende være svært lik viltvoksende selleri, men den som spiste den, fikk krampes og sammentrekninger i ansiktsmuskulaturen som kunne likne et flir. En slik forgiftning var dødelig. Enkelte detaljer om planten varierer i ulike antikke tekster, blant annet beskrives smaken av noen som søtlig, hos andre som svært bitter. Koblingen til en giftplante fra Sardinia oppgis som den eneste bakgrunnen for uttrykket sardonisk i flere ordbøker (5, 7).

Pedanius Dioskorides (ca. 40–90 e.Kr.) var en gresk lege som i det første århundret etter Kristus skrev et innflytelsesrikt verk om den medisinske effekten av ulike planter (13). Her beskrev han symptomene på denne typen forgiftning og hevdet at planten tilhørte soleiefamilien, Ranunculaceae (3). Han ga videre en oppskrift på hvordan en slik forgiftning burde behandles, nemlig med brekninger og remedier som honningvann, melk, varme salver, oljebad og massasje.

Moderne botanikere har ut fra denne og liknende kilder identifisert *Ranunculus sceleratus*, på norsk tiggerssoleie, som en mulig kandidat til den opprinnelige sardinske giftplanten. Den er imidlertid ikke spesielt tallrik på Sardinia, og ikke alltid dødelig.

Oenanthe crocata

Det er derimot skjermplanten *Oenanthe crocata* (fig 2). I 2009 karakteriserte forskere molekylstrukturen til et toksin fra denne planten og viste eksperimentelt at

dette kunne gi en potent blokkering av GABAerge responser (14). Det er her interessant å merke seg parallellen til patogenesen ved tetanus beskrevet ovenfor. Mens tiggersoleie finnes i fuktige lavlandsområder i hele Norge, vokser *Oenanthe crocata*, som ikke har noe norsk navn, kun lenger sør i Europa (15).

Offerdrap

Kjennskapen til en giftig plante er imidlertid ikke den eneste mulige koblingen mellom Sardinia og uttrykket *risus sardonius*.

Flere antikke historikere beskriver en barbarisk skikk fra denne øya. Innbyggerne skal ha praktisert en form for eutanasi der gamle mennesker, som man anså hadde levd lenge nok og ikke var til nytte lenger, ble tatt livet av (3, 16). Ifølge noen kilder skjedde dette som et offerritual når de gamle ble over 70 år. Det ble gjort i stand graver, og de gamle ble drevet til kanten av disse, hvorpå barna slo dem overende med stokker og begravde dem. Det ble ansett som uanstendig og feigt av de gamle å gråte, mens det å møte døden med smil og latter var edelt og modig. På bakgrunn av dette er *risus sardonius* blitt forklart som et simulert positivt ansiktsuttrykk i en desperat situasjon.

En annen mulig tolking kan være at det var de skruppelløse etterkommerne som smilte mens de gjennomførte foreldredrapet, som for å overbevise hverandre om at dette var en forsvarlig handling. Det har også vært hevdet at de gamle døde med et smil fordi den omtalte sardinske giftplanten ble brukt i forbindelse med denne skikken (14).

Denne typen eutanasiidrap på gamle mennesker har satt tydelige spor i sardinsk folkløse i form av en rekke uttrykk, dialektord og legender (3). Det fortelles flere ulike historier om hvordan skikken sluttet, gjerne med en kristen hovedperson som åpnet folkets øyne.

En annen versjon handler om hvordan en far overtaler sin sønn til å la ham leve skjult i en grotte i fjellene, slik at sønnen ved behov kan oppsøke ham og få verdifulle råd basert på lang erfaring og livsvisdom. Sønnen blir den mest fremgangsrike unge mannen i lokalsamfunnet, og da han og faren blir avslørt, forstår alle hvilken verdifull ressurs de gamle utgjør.

Andre hypoteser

Blant ulike hypoteser om uttrykkets etymologi finnes også de som ikke primært knytter ordet *sardonius* til øya Sardinia. Begrepet likner gammelgreske ord som betegner å skjære tenner eller fordreie munnen, og kanskje dreier det seg om en variant av disse.

Flere tekster fra middelalderen forbinder *risus sardonius* med skikkelsen Talos i gresk mytologi (3). Dette var en kjempe

Figur 1 Myten om Saturnus (Kronos) som slukte sine barn, inspirerte maleren Peter Paul Rubens på 1630-tallet. Foto Wikimedia Commons

med kropp av bronse, som vokter Kretas kyst mot inntrengere. Tre ganger daglig løp han rundt øya og kastet stein på skip som nærmet seg (17). Fremmede som likevel lyktes å gå i land, ble drept ved at Talos kastet seg inn i en ild slik at brystet hans ble glødende, hvorpå han klemte inntrengerne i hjel. Risus sardonius kan være en beskrivelse av hvordan ansiktet fordreies av den smertefulle forbrenningen Talos påfører sine ofre, men også betegnelsen på et skadefro grin hos Talos selv.

Den mest makabre hypotesen om det sardoniske smilets etymologi knytter seg til forestillinger om barneofring.

Antikke greske forfattere har beskrevet en slik skikk hos nabofolkene i Fønikia og Kartago, knyttet til dyrkingen av Kronos eller tilsvarende guddommer (3, 18). Kronos hører til de såkalte titanene i gresk mytologi og svarer til romernes Saturnus. Kronos

ble ifølge myten jordens hersker etter å ha gjort opprør mot faren Uranos (19). For å sikre seg mot å lide samme skjebne som sin far, slukte han sine barn straks etter at de var født (fig 1). Men da sønnen Zevs ble født, hadde moren Rhea fått nok og lurte Kronos ved å gi ham en stein svøpt i barneklær, som han slukte uten å fatte mistanke. Zevs vokste opp, bekjempet sin far, befridde søsknene fra farens buk og overtok verdensherredømmet. I de aktuelle antikke tekstene beskrives bronsestatuer av Kronos med åpne hender der nyfødte barn kunne plasseres over åpen ild (3, 18). Idet barnet brant i hjel fikk ansiktet et fordreid uttrykk, som betegnes med ordet sardonios.

Trolig har det vært en betydelig komponent av propaganda i slike fremstillinger, og de greske forfatterne har hatt politiske motiver for å fremstille nabofolkene som usiviliserte og hensynsløse (20).

Spesielle graver

I nyere tid har man i relasjon til dette diskutert betydningen av visse arkeologiske funn fra Midtøsten, Nord-Afrika, Sardinia og Sicilia. I disse områdene har utgravninger avdekket en karakteristisk form for graver, som på Sardinia hovedsakelig er datert til perioden 800–300 f.Kr. (21).

Typisk for disse gravene som betegnes tofet, er at det forekommer urner med kremerte levninger av småbarn (3, 21, 22). På samme plass kan man også finne rester av brente dyr og gravstøtter med inskripsjoner som gjerne inneholder bønner til datidens guddommer. Disse funnene ble lenge tolket som bevis på at barneofringer var vanlig i disse samfunnene, men i senere tid har historikere begynt å tvile på dette.

Et alternativt syn er at de såkalte tofet trolig har vært små familietempler som tjente en rekke formål, der både dyreofringer og begravelse av barn som døde av naturlige årsaker, kan ha inngått (3, 21). Denne mer filantropiske teorien møter imidlertid også skepsis (22). Basert på undersøkelser av beinrester fra gravene har det vært hevdet at barn som ble ofret i de fønikiske og kartagiske samfunnene, ikke ble brent levende, men at den etymologisk relevante fordreiningen av munnpartiet ble sett ved senere kremering.

Sammensatt opphav

Vi har sett at det forekommer mange fascinerende hypoteser om bakgrunnen for adjektivet sardonisk. Det har vært hevdet at begrepet byr på uløselige etymologiske problemer, og at ordets presise mening har en tendens til å «glippe unna» så snart man forsøker å nærme seg en utvetydig definisjon (2).

Religionshistorikeren Ribichini konkluderer også med at det forblir uavklart hvilken teori om uttrykkets opphav som korresponderer best med sannheten (3).

De ulike forklaringene har imidlertid noen fellestrekk som dreier seg om hvordan antikkens grekere så på sin egen kultur – til forskjell fra andre samfunn. Historiene som knyttes til det sardoniske, dreier seg gjerne om marginaliserte grupper. Nyfødte og gamle befinner seg i hver sin ende av livsløpet. Myten om Talos var for grekerne knyttet til fjern fortid. Øya Sardinia representerte et område som geografisk lå utenfor den greske kulturkretsen. Kanskje kan utviklingen av et slikt begrep ha tjent en funksjon gjennom å fremheve lumske giftplanter, barbariske skikker og primitive forestillinger hos fjerne folk, og i kontrast til alt dette la grekerne verdsette sitt eget, mer «siviliserte» samfunn.

For å forklare uttrykket risus sardonius legger noen kilder vekt på de fysiske mekanismene som fremkaller muskelkontraksjoner i ansiktet, andre de psykologiske mekanismene hos mennesker som ler eller smiler i en uvanlig kontekst. Giften fra en

Figur 2 Skjerimplanten *Oenanthe crocata*. Foto Wikimedia Commons

plante eller varmen fra forbrenning får ansiktet til å fordreies ufrivillig til et falskt smil. Dette svarer best til dagens bruk av ordet i medisinsk terminologi.

Når mennesker smiler eller ler i forbindelse med en ofring eller et rituel drap, er det en kulturelt bestemt atferd. Denne betydningen synes mer beslektet med det sardoniske smilet vi snakker om i dagligtalen. Den doble valøren, tydelig i kontrasten mellom helten Odyssevs og pasienten med tetanus eller ansiktsdystoni, går altså helt tilbake til de eldste kildene. Kanskje kan dette tyde på at uttrykket fra opprinnelsen av har et sammensatt opphav.

Fellesnevneren er likevel at det dreier seg om et *tilsynelatende* positivt ansiktsuttrykk som ikke er forventet ut fra konteksten. Smil eller latter på falskt grunnlag assosieres gjerne med noe som er fremmed, uforutsigbart eller utenfor vår kontroll. Dette er grunnleggende menneskelig.

På tvers av kulturer og historiske epoker kan dermed vi som lever i dag, trolig kjenne noe av den samme skrekkblandede fascinasjonen som antikkens grekere i møte med ideen om det sardoniske.

Lasse Pihlstrøm (f. 1980)

er stipendiat og lege ved Nevrologisk avdeling, Oslo universitetssykehus Rikshospitalet.

Ingen oppgitte interessekonflikter.

Litteratur

1. Homer. Gjendiktet av Østbye P. Odysseen. 7. utg. Oslo: Gyldendal, 2000.
2. Lateiner D. Sardonic smile: nonverbal behavior in Homeric epic. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1995.
3. Ribichini S. Il riso sardonico: storia di un proverbio antico. Sassari: Carlo Delfino editore, 2003.
4. Platon. Staten. 2. utg. København: Museum Tusculanum, 1985.
5. Noreng H, Knudsen T, Sommerfelt A et al. Norsk riksmålsordbok. 2. utg. Oslo: Kunnskapsforlaget, 1983.
6. Nettstedet ordnett.no. www.ordnett.no [16.9.2011].
7. Øyri A. Rådet for teknisk terminologi. Norsk medisinsk ordbok. 5. utg. Oslo: Samlaget, 1998.
8. Dittrich KC, Keilany B. Tetanus: lest we forget. CJEM 2001; 3: 47–50.
9. Machado A, Chien HF, Deguti MM et al. Neurological manifestations in Wilson's disease: Report of 119 cases. Mov Disord 2006; 21: 2192–6.
10. Pittock SJ, Joyce C, O'Keane V et al. Rapid-onset dystonia-parkinsonism: a clinical and genetic analysis of a new kindred. Neurology 2000; 55: 991–5.
11. Wenning GK, Geser F, Poewe W. The 'risus sardonius' of multiple system atrophy. Mov Disord 2003; 18: 1211.
12. Sibon I, Burbaud P. Risus sardonius after thalamic haemorrhage. Mov Disord 2004; 19: 829–31.
13. Cruse A. Roman medicine. Stroud: Tempus, 2004.
14. Appendino G, Pollastro F, Verotta L et al. Polyacetylenes from sardinian Oenanthe fistulosa: a molecular clue to risus sardonius. J Nat Prod 2009; 72: 962–5.
15. Blamey M, Grey-Wilson C. Norsk utg: Faarlund T, Sunding P. Damms store flora for Norge og Nord-Europa. Oslo: Damm, 1992.
16. Parkin TG. Old age in the Roman world: a cultural and social history. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.
17. March J. The Penguin book of classical myths. London: Penguin, 2008.
18. Bauks M. The theological implications of child sacrifice in and beyond the biblical context in relation to Genesis 22 and Judges 11. I: Lange A, Lazar L, Römheld D et al, red. Human sacrifice in Jewish and Christian tradition. Leiden: Brill, 2007: 65–86.
19. Nordby T. Gresk mytologi. Oslo: Andresen & Butenschøn, 2010.
20. Weiler G. Human sacrifice in Greek culture. I: Lange A, Lazar L, Römheld D et al, red. Human sacrifice in Jewish and Christian tradition. Leiden: Brill, 2007: 35–64.
21. Dyson SL, Rowland RJ. Archaeology and history in Sardinia from the stone age to the middle ages: shepherds, sailors, and conquerors. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2007.
22. Reynolds BH. Molek: dead or alive? I: Lange A, Lazar L, Römheld D et al, red. Human sacrifice in Jewish and Christian tradition. Leiden: Brill, 2007: 131–50.

Mottatt 25.2. 2011, første revisjon innsendt 8.8. 2011, godkjent 8.9. 2011. Medisinsk redaktør Are Brean.